

FRIED ISTVÁN

Nyelvünk és történelmünk a Duna-tájon

A nemrég elhunyt kiváló nyelvész, Balázs János pontosan fogalmaz, amikor a magyar és a szomszédos, Duna-táji nyelvek közti, „több mint ezeréves, igen mélyreható kapcsolatokról és kölcsönhatásokról” szól. Ezt eddig sem volt szokás tagadni, csak hogy mind a kutatás iránya és jellege, mind pedig a kutatási eredmények értékelése nemzeti tudományonként változni látszott; egy-egy szó eredete, első előfordulása, egy másik nyelvből vagy nyelvbe átkerülésének mikéntje, időpontja, módja olykor jobb sorsra érdemes viták tárgyává vált. Már a XIX. század elejének nyelvészeti munkáiban felbukkan a nyelvi kapcsolatok elemzésének igénye, az ekkortájt a latin (vagy a német!) mellett az anyanyelven is megszólaló történetírás némely képviselője szavak rokonságából, néha csupán hasonló hangzásából népek rokonságára, eredetére, ősiségére következtetett.

Ez a korszak lendítette föl a nyelvészeti kutatásokat, alapozta meg a történeti és az összehasonlító elemzések módszerét. De ez vitte tévútra is a nyelvészetet, a forráshasználatot, alaposan dokumentálni vélt szövegeket olyan előfeltevésnek rendelte alá, amelynek sem a tudományhoz, sem az oklevelekből, a nyelvi emlékekből kiolvasható valósághoz nem volt köze. Elnézően „délibabos nyelvészet”-ként szokták emlegetni azt a fajta történeti-nyelvészeti magatartást, amely hangzásbeli vagy írásképi hasonlóságokat a nyelvrokonság kétségtelen bizonyítékaként tekintve, messzi és távoli ősökkel és rokonnokkal ajándékozta meg az önmaga helyét kereső, egy nagyobb közösséghez tartozását igazolni vágyó nemzetet. Előzmény is, következmény is ez a nem egyszerűen tudománytalan (mert kora tudományának alsó színvonalán álló) kutatói magatartás, s főképpen nem sikertelen, hiszen máig kiható utóélete a nemzeti ideológiák fontos része lett. *Előzmény*, mivel primitíven épít a humanizmus vagy a barokk nemzeti-történeti legendáira, s az éppen módszereit rendszerbe foglalni készülő összehasonlító-történeti nyelvészetből az összehasonlítást *célként*, nem pedig lehetséges módszerként veszi át, megfélekedve arról, hogy egyrészt cél lehet a különbségek kimutatása, ezáltal a sajátosság dokumentálása, másrészt pedig a folyamatszerűség, az alakulások, és ezen belül a kölcsönhatások felderítése is. Ez a délibabosnak minősített nyelvészet csupán egyirányú és egyoldalú mozgásokat tételez, nevezetesen azt, hogy egy adott nyelv közvetlenül származtatható egy régi (és igen előkelő) nyelvből, és így ennek az adott nyelvnek (és e nyelvet beszélő népnek) megkülönböztetett hely kell, hogy jusson a világban, de legalábbis Európában. S ha eddig még nem jutott, azért többnyire a szomszédok agresszivitása a felelős. (A következményekről később lesz szó.)

A gondolatmenetet nem egyszerűsítettük le, éppen ellenkezőleg, nem kedvelvén a hatásvadász fordulatokat, nem idéztük az Eötvös József által hazaszeretetéért méltán ünnepeelt Horvát István és a bécsi egyetemen egyetemi tanársággal jutalmazott Ján Kollár ábrándjait, amelyek szerint a Biblia tájait magyarok, Itáliát vagy Bajorországot szlávok népesítették be egykoriban, s mindez szóhasonlítással, szószármaztatással könnyedén igazolható.

Volt azonban a történeti-összehasonlító nyelvészet kutatásának egy másik, sok érdemet, de nem kevés egyoldalúságot eredményező ága is, amely szintén a felvilágosodásnak, majd a romantika korának hozadéka: a jövevényszó-kutatás. Ebben az esetben azt vizsgálták a kutatók, hogy honnan származik a nyelv egyik vagy másik szava, melyik az átadó és melyik a befogadó nyelv. Természetesen minden nyelvben léteznek, élnek máshonnan eredeztethető szavak, kifejezések, sőt nyelvi fordulatok is, nem egyszer nem csupán mese- és mondamotívumok, hanem közmondások és szólások is vándorútra kelnek. Különösképpen ez a helyzet azoknál a népeknél, amelyek huzamosabb ideig együtt, egy államtestben élnek, vagy egymás mellett, a szomszédságban, sűrű érintkezésben találkoznak egymással. Jóllehet, nem tartoznak egy nyelvcsaládba, az állandó kapcsolat következtében (a szavak kölcsönzése és visszakölcsönzése mellett) még a nyelvtani rendszerben, akár a mondattanban, vagy a beszédhangsúly tekintetében is kimutathatók olyan közös vonások, amelyek nem találhatók meg a nyelvcsalád más tagjainál (például a szlovákban az első szótagja hangsúlyos a szavaknak, mint a magyarban, szemben néhány más szláv nyelvvel, s ez Ján Smrek, a kitűnő költő és műfordító szerint számára megkönnyítette a magyar költők szlovákra fordítását, míg az orosz líra tolmácsolásakor ilyen könnyebbség nem áll fenn, persze, ott más tényezők segítettek!). Az összehasonlító-történeti kutatásnak ebben a szakaszában a nyelvészet még nem támaszkodhatott számottevő mennyiségű, könnyen hozzáférhető okleveles anyagra, azaz a történeti források köre viszonylag szűk volt. Ezért sokkal inkább merészkedtek a szóhasonlítások önkényes levezetésekkel teli módszereinek mezejére, s ezeket az önkényes hasonlígtatásokat igyekeztek egyeztetni az addig ismeretes történeti kutatásokkal. Ilyen módon került a figyelem középpontjába a magyar nyelv szláv jövevényszavainak kérdése. Az, hogy a honfoglaló magyarok az itt már letelepedett szláv népekkel találkoztak, különböző történeti művek sokat emlegetett ténye volt, de egyúttal mondanak forrása is. Mind a „fehér ló mondája”, mind pedig a magyarok által megsemmisített szláv fejedelemség helye, kiterjedése különféle interpretáláshoz jutott a szlovák, a cseh és a magyar történétírók révén. A honfoglalás magyar értelmezése a magyarok történeti jogát hangsúlyozta a Kárpát-medence egészére, míg a Nagy-Morva Birodalom hagyománya a szlovákokat lelkesítette és kárpótolta: a hiányosnak mutatózó történelem üzenete ez a sivárnak tetsző jelenhez. A történetkutatást egészítette ki a magyar nyelv szláv jövevényszavairól szóló dolgozatok sora, ezek egy része bécsi folyóiratokban jelent meg németül, s alig voltak többek, mint szöszedetek, másik része latin nyelvű monográfiává állt össze, az akkori helyesírás szerint írva, Stephanus Leschka, evangélikus lelkész volt a sok helyes találattal méltatható szerző.

Ami azonban Leschka számos (maig) megfontolásra érdemes szófejtését követte, már az egyként támadó és védekező nemzeti mozgalmak ideologikus gesztusa volt: először a szláv jövevényszavak számából a szlávok kultúraátadó és a magyarok kultúráját befogadó szerepére következtettek. De — másod-

szor — a szavak átvételével együtt a honfoglaláskor itt talált szláv állam, egyház és társadalom példaadó szerepét emelték ki, így a szlávok civilizáló, a magyaroknak a barbárságból szláv hatásra kiemelkedő jellegét sugallták. Ehhez párosult a szlávok rokonítása (az indo-európai nyelvrokonság kétségtelen tényét messze meghaladó módon) az antikvitás kultúrasugárzó népeivel, a pozsonyi Dankovský Gergely szinte azonosította a szláv (szlovák, cseh) nyelvet az ókori göröggel, sejtetvén, hogy az előbbi az utóbbi származéka.

Mindenken természetesen megvolt a magyar ellenhatása. Először a szláv jövevényszavak tagadásában, másodsor a hasonló folyamat beindításában, a magyar államiságnak civilizáló, küldetéses feladatot tulajdonítva, s erre már a krónikákban olvasható magyar—hun hagyomány, az ősi nagy népekkel való rokonítás is bizonyítékul szolgált. Mindkét felet, a szlávokat és a magyarokat a történeti kontinuitás bizonygatása foglalkoztatta, az ókorból közvetlen a jelenig vezető és ezért jogszerűen igazolható történelmi szerep, ennek következtében kulturális-szellemi küldetés, végső fokon az adott terület birtoklásának vitathatatlan volta. Nyelvészet és történelem ekképpen segítette egymást, ösztönözte is újabb források feltárására, de gátolta is, mivel a források elemzését előfeltevésnek rendelte alá, amely előfeltevés nem a nyelvészet és nem a történelem, hanem a napi politika feltételeitől függött.

Jókai Mór egy korai regényében világította át ezt a jelenséget. *Szomorú napok* c. műve Bodza Tamás rektor uramjában valószínűleg helyesen sejtí a kutatás Stúr figurájának karikatúráját, de ama nyelvészeti-történeti elvek, amelyek szerint eljár, sokkal jellemzőbbek Kollár és Horvát István nemzedékére, az említett Dankovskýra (görög—szláv ábrándról szolt a cseh irodalomtörténész, Karel Krejčí), illetve a nagy hatású Pavel Jozef Šafárikra, akinek *Szláv régiségek* című munkája éppen 1844-ben jelent meg németül, tehát nem sokkal Jókai regényének megírása előtt.

Bodza Tamás „olvasta a vitéz marahánok harcát, midőn egy hajdani kövitézük bocskorát az égbe hajítva, háromszor kiáltá e szót: »Marha, marha, marha!« és e jelszóra leseprék a római légiókat Pannónia teréről [...], és azután olvasá, s tudta könyv nélkül jeles tudósunk** azon nagybecsű munkáját, melyben szorgalmas utánjárással s vaskövetkezetességgel ki van mutatva, hogy görögök, marahánok, spanyolok, szkíták s a világ minden nevezetes népei ugyanazon egy hatalmas fajból veszik eredetüket, mely főfő törzsei közé oly derék népeket számít, mint az oroszok, lengyelek, csehek és horvátok stb., amit bizonyít az, hogy mindezen előszámlált népek nyelvei annyira elvannak halmozva szláv eredetű szavakkal, hogy ha azokat egyszerre vissza kérnék tőlük, hirtelen minden szóbeli értekezlet fennakadást szenvedne kövitézük.”

S míg a különféle szláv népek nyelvészei egyre újabb és egyre terjedelmesebb művekben mutatták ki egyre több magyar szóról, hogy szláv eredetű, s egyre inkább azt igyekeztek bizonyítani, hogy a magyar középkori állam valójában a szláv példán nevelődött, a nyelvrokonság lehetséges formái közül a „származás szerint történt osztályozás” vált szinte egyedülivé. Ezt aztán a szláv népek nemzeti mozgalmi alaposan kihasználták, nem véve figyelembe az egyes szláv népek, nemzetek között kialakult, hosszú történeti múlt során felgyülemlett ellentéteket, s azt sem, hogy különböző államokban szlávok és nem szlávok éltek egymás mellett, jó viszonyban, azonos kormányzás alatt; a szlavisztikát úgy művelték, hogy mind az irodalmi régiót bemutatták, mind pedig egyéb szempontból kizárólagossá tették. Nem vitás, hogy a „kisebb”

szláv népek mozgalmainak erősítést jelentett az expanzív, világhatalommá fejlődő Oroszország, másoknak a görögkeleti vallásban megnyilvánuló közös volt talán még fontosabb, annyi mindenestre szinte máig megmaradt, hogy szláv sajátosságoknak szoktak olyan jelenségeket nevezni, amelyek például a kelet-közép-európai kultúrák általános sajátosságai. Még a közeli múltból is tudunk idézni olyan szerzőket, akik a szláv barokkról, a szláv barokk világáról adtak közre könyveket, megfélekedzvéen arról, hogy szinte a XVIII. század végéig a nemzeti hovatarozást nem a nyelvi tudat határozta meg (hiszen az irodalmi művek számottevő részét latinul írták), s az állampatriotizmus nem elhanyagolható szerephez jutott az alkotók tudatában. De megfélekedznek arról is, amit a nyelvrokonságnak egy másik szempontja erőteljesen hangsúlyoz, hogy az egymás mellett élő, esetleg keverten élő, huzamosabb ideig érintkező, hivatalos és nem hivatalos kapcsolatokkal rendelkező kultúrák át- meg átszövik egymást, s ez a nyelvészetben ama lehetséges osztályozásnak nyit teret, amely szerint „egyes nyelvek, genetikai rokonság hiányában is, szorosabban összetartozhatnak, mások viszont a genetikai rokonság ellenére sem tartoznak össze.” (Hadrovics László meghatározása.) Balázs János ezt az *areálisnak* nevezett nyelvészetet *övezetinek* magyarítja, s a magyar szlavisták kutatási eredményeit tolmácsolva megállapítja: a „Duna-táji nyelvek kapcsolatai is mindig a kölcsönösségen alapulnak, s ezért nem elég csupán a nyelvünkbe a szomszéd nyelvekből került jövevénelemeket vizsgálni, hanem nyelvünk Duna-medencei hatását is éppígy számba kell venni.”

Az areális nyelvészet egyáltalában nem magyar találmány, művelői között a XIX. század elején az egykori bécsi könyvtáros-nyelvész, a szlovén Jernej Kopitar is üdvözölhetjük. Ez az osztrák és a szlovén szellemi életben egyként jelentős szerepet játszó, kiváló tudós nem csak a szlavisztika egyik megalapítójaként szerzett érdemeket (ebben a minőségben a magyar nyelv szláv jövevényiszavaival is foglalkozott), hanem a nyelvtipológiának is egyik képviselője. Például ő volt az, aki viszonylag korán a balkáni nyelveket olyképpen fogta föl, mint egy nyelvformának háromféle nyelvanyag által való megvalósulását (a bolgár, az albán és a román nyelvről van szó).

S csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a nyelvhasználatot természetszerűleg igénybe vevő, de a nyelvészet mellett „a területi kapcsolatból adódó kulturális összetartozás”-ra (Hadrovics László) is tekintettel levő szemlélet a történészek számára is szolgáltathat megfontolandó érveket. Éppen a kontinuitáselméletek számos tétovásága, melynek leplezésére olykor agresszív-magabiztos vélekedés szolgál, igényli az areális nyelvészet segítségét. Az a tény, hogy Kopitar, majd a szintén szlovén Franz Miklosich, magyar részről később Tamás Lajos a román nyelv balkáni rokonságát emlegették, nem önkényes hasonlításra alapuló elmélet, hanem részben a román nyelvben lelehető albán jövevényiszavakkal erősített vélemény, részben pedig olyan közös nyelvtani sajátosságokkal bizonyítható nézet, mint a hangtanban az *ă* előfordulása a bolgárban, a románban és az albánban, a névragozás elsorvadása az említett három nyelvben, továbbá: „a román nyelv hátra tett névelője elválaszthatatlan a hasonló albán és bolgár jelenségtől...” (Gáldi László). Nyilvánvaló, hogy önmagában a nyelvi jelenségek, hasonlóságok elemzése nem elegendő sem egy nép eredetének, sem eredeti lakóhelyének minden kétséget kizáró megállapítására, ehhez több más tudomány eredményeinek csatlakoztatása is szükséges. De az areális nyelvészeti kutatások több megfontolást érdemelnek.

A szláv—magyar jövevényszó-kutatásnak egyik — neuralgikus — pontja a Nagy-Morva Birodalom sokat vitatott problémája. Eugen Pauliny, szlovák nyelvtudós egyre magabiztosabban állítja, hogy a magyar államszervezet és a magyar államszervezettel kapcsolatos terminológia mintája a Nagy-Morva Birodalomban keresendő. A magyar felfogás régebben is, most is eltért ettől, és ennek nem elsősorban az az oka, hogy a Nagy-Morva Birodalom helyében, kiterjedésében, hatókörében eltérnek a vélemények. Az már többé-kevésbé teljesen elfogadható, hogy a magyarság nem kizárólag a szlávokkal való találkozás alkalmából ismerkedett meg a földműveléssel (amelynek tárgykörében több szláv jövevényszóról számolhat be a kutatás); a honfoglalás előtt is kapcsolatba került törökökkel, szlávokkal; a magyar—órosz nyelvi érintkezések számos részlete még felderítetlen, ugyancsak további, az eddiginél meggyőzőbb és alaposabb elemzésre várnak a magyar—ukrán, magyar—ruszin nyelvi kapcsolatok. Az óhorvát és ószlovén nyelvi hatás problémakörében legalább úgy eltér egymástól a szlovák és a magyar álláspont, mint a Nagy-Morva Birodalom gondolkörében. Ez utóbbihoz annyit, hogy a cseh felvilágosodás Kazinczy Ferenchez hasonlítható nagy egyénisége, Josef Dobrovský (a szlavisztika megalapítója, irodalomtörténész és nyelvész) elvetette a dicsekedést a Nagy-Morva Birodalommal, és szerényebb-szolidabb alapokra helyezett szófejtéseket igényelt korától és utókorától.

Visszatérve a szláv—magyar nyelvi kölcsönhatásra, érdemes megfontolnunk Hadrovics László tézisszerű gondolatait: A letelepedett magyarság „a szlávoktól számos szót vett át a földművelés, az intenzívebb állattartás és a mindennapi élet, a háztartás köréből”. Korántsem ezzel szemben, hanem a történelmi fejlődés folyamányaképpen, „ahogy a magyar állam megerősödik, az egyházi szervezet kiépül, a kereskedelmi kapcsolatok a szomszédokkal állandósulnak, megkezdődik a magyar nyelv kisugárzása észak, kelet és dél felé”. Az eredményt ekképpen összegezi Hadrovics László: „Lett [...] egy egészen tekintélyes magyar—szláv szókincs.”

Annál is inkább hangsúlyoznunk kell ezt a kutatási eredményt, minél inkább tárjuk föl régióink érintkezési típusait. Ezért az eddigieknél fokozottabban kell (és lehet) kutatni a tájnyelveket, a dialektusokat, amelyek az irodalmi nyelvénél sokkal erőteljesebben tanúsítják az együtt élő népekre jellemző nyelvi-folklorisztikai cserét. A modern irodalmi nyelvek zónánkban az európai nyelvi normához való felzárkózást tűzték ki célul, s a hiányzó terminológiát olykor mesterséges módon igyekeztek pótolni, máskor az idegennek hitt szavakat, kifejezéseket szóalkotással, régi szavak felújításával, a népnyelvből származó kifejezésekkel helyettesítették. A XVIII. század végétől nagyarányú és -méretű szótári vállalkozások indulnak útra, verstani viták élénkítik a lassan-lassan alakuló irodalmi-társadalmi életet, számos új műfajt asszimilál az anyanyelvű irodalom, és akár vándortársulatok, akár alkalmi társulatok terjesztik az anyanyelvet, új anyanyelvi társasági formák kérnek-kapnak helyet (nem egyszer félénken megbújva a német ajkú kőszínházak árnyékában). De ebben a korszakban vetődik föl a nemzeti lét és nemzeti tudat lehetőségeinek kérdése is, és fogalmazódik meg a nemzeti küldetés eszméje. Nem csak a történészek, hanem az irodalomtörténészek és a nyelvészek is: az általuk művelt tudományt nemzeti diszciplínaként tartják számon, és fogadtatják el a közvéleménnyel, illetve szolgálják ki a közvélemény ama igényét, amely a tudománytól is a nemzeti küldetés dokumentálását várja el.

S mert a vegyes lakosságú területek hovatartozása a történettudomány-

ban és a nyelvészetben is a kutatás tárgya, egyfelől az autochton nemzeti fejlődés demonstrálásává szűkül a valaha összehasonlító módszerrel élő diszciplína, másfelől viszont egy vélt nemzetjellem, nemzetegyeniség szolgálatában állva, a kulturális fölény hangsúlyozása lesz az elérendő cél; az államalkotásra való képesség, a terület ősi birtoklása, a kulturális és egyéb teljesítmények kisajátítása tudományosnak hirdetett bizonyítékait keresik és „találják meg” a kutatók. Ahogy a jelen felé haladunk, mind világosabban tetszik ki a följebb jellemzett történet- és irodalomtudomány, valamint a nyelv-tudomány összefüggése a centralizált állam befelé antidemokratikus, kifelé expanzív szándékaival. S míg az areális (övezeti) nyelvészet túllép a genetikai alapú nyelvrokonság gondolatvilágán, s a nyelvészet szemléletmódját a történettudomány (és részben a művelődéstörténet) felé tángítja, az összehasonlító módszeres eljárásokat újszerűen képes felhasználni, addig a hagyományos nyelvészet megmarad az átadás-befogadás leegyszerűsített folyamatának rekonstruálásában, és mellőzi azt a más diszciplínától kölcsönzött ellenőrző mechanizmust, amelyre pedig éppen a tudományosság miatt volna szükség. Az övezeti nyelvészet (azáltal, hogy sokoldalúan vizsgálja anyagát) képes a hagyományos szemléletből következő, feloldhatatlannak tetsző ellentmondások higgadt elemzésére. Nyomárkay István számos bizonyítékot hoz arra, hogy a horvátok a XVIII. század végétől kezdve éberren figyelték a magyar nyelvi mozgalmakat. Ugyanakkor, amikor a horvát követek az országgyűlésen tiltakoztak a magyar nyelv hivatalossá tétele ellen. Miközben a magyar igyekezett a nyelv kiművelésére, részben terjesztésére példaként szolgált számukra, röpiratokban és újságcikkekben, majd megyei akciók révén mindent elkövettek az általuk magyarosításnak tudott folyamat meggátolása érdekében. Nyomárkay ekképpen foglalja össze gondolatmenetét: „A magyarok az anyanyelv fejlesztése tekintetében példaként állnak a horvát államférfiak és nyelvművelők előtt, ugyanakkor azonban a magyar nyelv terjesztése ellenérzéseket is szül, sőt a politikai ellentétekkel együtt nyílt ellenséges viszony kialakulásához vezet. A kérdést még bonyolítja az a tény, hogy nagyon sokáig nincs egyetértés abban, hogy melyik horvát (szerb) nyelvjárás legyen az egységes irodalmi nyelv alapja. Sokáig kettősség figyelhető meg nyelvi tekintetben: míg tudatosan előtérbe kerül az anyanyelv iskolai oktatása és intézményes fejlesztése, addig a közigazgatásban a horvátok sokáig a latin nyelvhez ragaszkodnak.”

Nem vitás: az egymás mellett, az együtt élő népek történelme olyképpen fonódott össze, hogy a kulturális csere megannyi jelenségének számontartásakor is gondolnunk kell arra, hogy indulatok, ellentétek, előítéletek, összecsapások, sőt ellenségeskedések szintén jellemezték a közös történelmet. Mindazonáltal jogosnak tetszik Gregor Ferenc figyelmeztetése. A szlovák nyelvtörténet, a szlovák—magyar nyelvi kapcsolatok jeles szakértője ekképpen írja tanulmányában: „A nyelvi kölcsönhatás vizsgálatánál fontos annak hangsúlyozása, hogy a Kárpát-medence népei — esetünkben a magyarok és a szlovákok — egyaránt gazdagították egymás nyelvét és kultúráját. Mindkét nép adott és kapott valamit a másiktól: új ismereteket, új kifejezési lehetőségeket, amelyekkel élni kellett és élni is kell, ki-ki ily módon gyarapítva saját nemzeti értékeit.”

Ha az eddig leirtakon eltöprengünk, ismét föltetszik az az eszme, amelyet a *küldetés* gondolataként tartunk számon. Ennek leghatásosabb formáit a szépirodalomban lehetjük föl, egyesek szláv messianizmusról szólnak, és min-

denekelőtt Mickiewicznek részben magyarra is lefordított művére gondolnak, *A lengyel zarándokság könyvei* c. alkotásra, valamint Dosztojevszkij *Ördögök* című regényéből Satov himnikus megszólalásaira, amelyekben a „második eljövétel”-t Oroszországra lokalizálja a regényhős, de ideszámítják a Štúr nevéhez fűzhető küldetés-hitet is. E mellé a magyar gondolkodásban is jelenlévő „új-Mózes”-gondolatot tehetjük, amelyre számos adatunk van az 1840-es esztendőkből, s joggal emlegethetjük Petőfit is, mint aki a világszabadság kozmikus méreteire tágitotta ki a magyar szabadság ideáját. A kétségtelenül hatásos, a nemzeti tudatot (mint Dosztojevszkij Puskin-émlékbeszédének fogadtatása kapcsán érzékelhető) szinte a paroxizmusig fokozó elmélkedés, fejtegetés, „líra” megtalálta az utat a tudományos elemzésig, a más természetű diszciplínáig. Nem tévesztette el hatását a pozitívizmus korában, amelyben a népek harcát nem egy elmélkedő a fajok harcának mintájára képzelte el, az alkalmasabb-életképesebb egyednek jövendőlvén meg a fennmaradást. S a XX. század Kelet-Közép-Európájának hányatott sorsa, a félresikerült közeledési kísérletek, szövetségi rendszerek alakulása és gyászos bomlása, a megnyertnek hitt háborúk és az elveszített békék annak az egész nemzetre érvényes, bizonyos korokban meghatározó erejű kisebbségi komplexusnak virulens fejlődését tették lehetővé, amely a belső bizonytalanságot agresszivitással igyekezett ellensúlyozni, és a nemzeti ideológia kétes értékű rangjára emelt előítéleteket, és fantomizált ellenségképet sugalmazott többnyire a szomszédos népről vagy a kisebbségről.

Ebben a folyamatban a közös történelem egyes hősei-szereplői kisajátítása éppen úgy számottevő szerephez jut, mint egy folyamatossá stilizált kulturális-nemzeti családélet; a nyelvészetnek ugyanolyan bizonyító erejű anyagot kell produkálnia, mint a régészetnek, az antropológiának, a történettudománynak vagy az irodalomtörténetnek. A legalacsonyabb szinten a durva hamisítások, a tényanyag manipulálása jelennek meg, mindenekelőtt a tömegtájékoztató hangerejével sokszorozva a hatást, a harmadvonalbeli romantikus regényírás fekete-fehér ábrázolási módszeréből kölcsönkérve az eszközöket. S ha a korai korszakok történetírása vagy nyelvésze még nem rendelkezett elegendő tényanyaggal, és mitológiát konstruálva a legendát, a mondát valóságként adta elő, az újabb és legújabb korszakok tudománya a publicisztika frázisos szókinéséből kölcsönöz, s rögzült előítéletekből, rögtönzészzerű előfeltevésekből kísérel meg nemzetképet fölvázolni. Ez a szemlélet nem tűri meg azt, hogy egy nép történetében, különösképpen egy nemzet életében alig értelmezhető, „történelem alatti”, helyesebben szólva: kevésbé látványos évtizedek, netán évszázadok legyenek. S ez a szemlélet egy nép, egy nemzet kultúrájának történetét mindenképpen és minden esetben egy feltételezett európai élvonalban szeretné láttatni. Így a nyelvtörténet tanúbizonyosságait más irányú kutatásokkal (vagy diszciplínából kölcsönzött érvekkel) igyekszik helyettesíteni. Végleges igazságok kimondására és elfogadtatására törekszik ez a kutatói magatartás, feledve, hogy a tudományban mindig volt és mindig lesz helye a kételkedésnek, a kérdésnek. S egy nép származása, rokonsága sosem adott politikai szituációnak alárendelt kinyilatkoztatásoktól függ, hanem gondos mérlegelést igényel, több „szakma” eredményeinek szembesítését.

Nem hiszem, hogy bármiféle nemzeti önérzetet sérthetne annak kimondása, miszerint „jelenlegi ismereteink” alapján az első román jövevényszó a magyar nyelvben 1313-ból adatható (Bakos Ferenc véleménye), a *kosár* szó fordul elő ekkor helynévben, a következő román jövevényszó 1331-ből a

cserge, majd a *szindia*, végül 1387-ből a *krajnik* (ez utóbbi kettő románok neve, a *cserge* olyan szöttes, amelyet „feudális szolgáltatás”-ként adtak, a *kosár* — karám, nyitott akol jelentésben — „a legelőváltós állattenyésztés műszava”; Bakos Ferenc dolgozatából idéztem). Az oklevelek tanúsága — így a román részről kevés megértéssel fogadott *Erdély története* — szerint a XIII. század elején Erdélyben már volt letelepedett román lakosság, a két nép, a román és magyar érintkezései azonban ennél korábbra tehetők. Egyelőre aligha állapítható meg teljes bizonyossággal: mikor zajlott le az első találkozás. Mindez semmiképpen nem írható le pontosan a Névtelen jegyző krónikája alapján, mivel Anonymus kiletéről, ennek következtében munkája keletkezési esztendeiről is folyik még a vita, és talán Makkai László véleményét idézhetjük annak érzékeltetésére: nem fogadhatjuk el kivétel nélkül minden állítását bizonyosságképpen. „Ha ma már újra el is ismerjük kimagasló történetírói érdemeit, nem hagyhatjuk számításon kívül, hogy nem elégedett meg a rendelkezésre álló írott forrásokkal és a szájhagyományokkal, hanem a maga korának viszonyaiból visszakövetkeztetve, egyéni képzeletéből kerekítette ki elbeszélését, mely így nem mindenben felel meg a történeti valóságnak.”

Más problémát vet föl Eugen Pauliny, aki a kikristályosodott magyar feudalizmus meghatározó jelentőségű szavait a szlovákból származtatta. Gregor Ferenc higgadt elemzéssel viszont jó néhány, Paulinytól szlovák eredetűnek vélt magyar szóról mutatta be, hogy egy más szláv nyelvből vezethető le — például a déli szlávból. A perdöntőnek gondolt *dézsma* átvételének iránya a legnagyobb valószínűséggel déli, délnyugati, nem elképzelhetetlen, hogy az olaszból jött át. Az ószláv szótár nem ismeri, tehát a szlovákba nem az ószlávból származott át, a latin származásnak a hangtani törvények mondanak ellent. Így — állítja szerényen Gregor, fél nyomtatott lapnyi mérlegelés után — „csaknem bizonyos, hogy ez a kifejezés a magyar közvetítésével került be a szlovák nyelvbe.”

Ugyancsak a Nagy-Morva Birodalom hagyatéka lenne — Pauliny szerint — az *igric* is. Ezzel szemben más vélemény szerint az óorosz nyelv talán az átható. Hangtani megfontolások kétségessé teszik ezt a gondolatot; Győrffy György éppen ezeknek alapján teszi az *igric* „szolgálat bevezetését [...] az államszervezés korára” (Gregor Ferenc összefoglalása), azaz a X—XI. század fordulójára. Ha ez így van, akkor az *igric* a csehből(?), a szlovákból(?) érkezett a magyar nyelvbe. Ennek igazolásához azonban újabb művelődéstörténeti és nyelvtörténeti adatok szükségesek. Így a kutatás jelenlegi állása csak annyit enged meg, hogy megállapítsuk: további vizsgálódások kellene ahhoz, hogy meghatározhassuk az átható szláv nyelvet. Viszont „az archaikus szlovák” *igríc* minden bizonnyal a magyarból került át, Gregor gondos elemzései szerint.

A korai korszakok eseménytörténetének tárgyalása mindig nagy elővigyázatosságot igényel. A csábítás sem akármilyen: gyér adatokból, olykor egymásnak ellentmondó forrásokból, bizonytalan információértékű krónikákból, sokféleképpen értelmezhető útleírásokból és a régészet, az antropológia adataiból kell összerakni egy nép vándorútját, s evvel szembesíteni a nyelv tanulságait, elemezni a földrajzi neveket, a személyneveket, a tisztségek elnevezéseit. Mindehhez nem elegendő több élő és néhány „klasszikus” nyelv ismerete, a nyelvek történeti fejlődésével is tisztában kell lennie a kutatónak. Megfelelő óvatossággal a történeti mondákat, a népeletről és a népköltészet-

ből nyert következtetéseket is bevonhatja elemzéseibe. Ennyi buzgalom és figyelem ellenében lényegesen egyszerűbb egyetlen diszciplína tetszetős-hízelgő értelmezéseinél megmaradni, és a könnyen hatást elérő elméletekből a már Kisfaludy Károly és Katona József által szóvá tett „haza-pufogatás” és „nemzeti dicsekedés” szolgálatába állítani a tudományt. A nyelvészet eredményei éppen úgy manipulálhatók, mint a történettudományéi, s ha az írástudók felelőségéről szót ejtünk, nem feledkezhetünk meg a „nemzeti”-nek minősített tudományok művelőinek felelőségéről sem.

A magyar történettudomány kutatásait idézi Balázs János, amikor például az alábbiakat írja: „Aligha lehet kétséges, hogy a Duna-táji latinság [...] meggyökerezetetőit magukban a térítő papokban kell látnunk. Ezek eleinte nyilván idegenek, mégpedig magyarul is valamennyire tudó németek, olaszok és szlávok voltak...” Másutt: „Kétségkívül nagy szerepük lehetett a hazai latin kereszténység, sőt. a latin nyelv elterjesztésében is a szláv papoknak, bár latin nyelvű műveikről nincs tudomásunk.”

Mindezt azonban nem azonosíthatjuk azzal, hogy akár a német, akár az olasz, akár a „szláv” papok valaminő „civilizációs” missziót vállaltak volna a nomád-barbár törzsek, állammá szerveződő népek életében. Azt se felejtjük, hogy a „nemzet”-nek egészen másfajta jelentése volt a X—XI. században, mint az ún. nemzeti ébredés idején; a dinasztikus, a szorosabb értelemben vett egyházi tudat lényegesebbnek minősült bármiféle — a középkori univerzalizációszmével szembenálló — nemzeti gondolatnál. Emellett a kétségtelen nyelvi hatások iránya hamar megfordulhatott, horvát földön például „két latin betűs helyesírási rendszer” honosodott meg, a magyar és az olasz (Hadrovics László); Kniezsa István szerint meg a Zágráb környéki horvát helyesírás a XVIII. századig „pontosan követte a magyar királyi kancelláriában használt magyar helyesírás”-t. Az állam dominanciája, a feudális rendszerből következő kormányzati, igazgatási szempont számos tekintetben kijelölte az érintkezések (így a nyelvi érintkezések) jellegét, mindamelllett a népek természetes érintkezése, a telepítések következtében létrejövő új nyelvi szigetek viszonya, a dinasztikus változások elősegítették a nyelvi mozgást. Ami a kutatást továbbra is akadályozza, az a helytelenül értelmezett nemzeti presztízsszemlélet. Szokássá vált, hogy a romantikus korszakra háritunk minden felelősséget, a délibábos nyelvszemlélet előtérbe kerülését a kritikai módszerrel szemben. Csakhogy már a XIX. században is akadtak tudósok, akik felemelték szavukat a nyelvemlékek hamisítása ellen, Dobrovský józanul nyilatkozott a dicsőségessé mázolt korai történeti elképzelésekről, Bajza József Horvát István módszerével szemben fejtette ki kétségeit. A XIX. század végére olyképpen elmérgesedett a helyzet, hogy több magyar nyelvész mintegy nemzeti sérelmet látott a szláv jövevényszavak kimutatásában, viszont a szláv jövevényszavak bizonyítékaivá váltak a szláv kultúra fölényének (nem egy szláv interpretációban). A kutatás általában a magyar nyelv szláv jövevényszavainak kimutatását tűzte ki céljául, „a magyarnak a szláv nyelvekre gyakorolt hatásával korábban jóval kevesebbet foglalkoztak, mint a fordított irányú befolyás vizsgálásával” (Gregor Ferenc). Szerencsére ezen a téren is jócskán változott a helyzet. Hadrovics László közel 800 lapos monográfiában dokumentálta a magyar elemek jelenlétét a szerbhorvátban, s a tudományos világ számára hozzáférhető módon németül jelentette meg művét. De nem szabad, hogy elkerülje a figyelmünket a Nyugat-Berlinben működő hungarológus-balkanológus-néprajzos Schubert Gabriella munkássága. A Wiesbaden—Berlin kiadási hely-

lyel publikált disszertáció az alábbi címmel jelzi kutatási célját: Magyar befolyás a szomszédos nyelvek közéletének terminológiájában. Itt jegyzem meg, hogy Schubert Gabriella foglalkozott a szerb közmondásokban föllelhető magyar elemekkel, és 47 szerb közmondásban 51 magyar elemet sikerült kimutatnia. Ezek a magyar elemek mindenekelőtt a Vajdaságban élő szerbek közmondásaira jellemzők, ami a két nép együttélése miatt szinte magától értetődő.

Hadrovics László joggal idézi Németh Lászlót, aki szerbhorvát nyelvi stúdiumai során nem csak nagy írókat fedezett föl, hanem azt a nyelvrokonságot is, amely az areális nyelvészeti kutatás tárgya. A gyermekkori emlékeket ébresztő név, Gyiszalovity Veszeliné, szerb—magyar szótárával elevenedik meg, s a szerb szavak egyike-másika számon nem tartott ismerősként köszön vissza. „Egy szép részük nem is délszláv szerzőkből, hanem a magyar nyelvből. Aligha van még egy nyelve a világnak, amellyel annyi szót használnak közösen. A finn nyelvvel testvér a magyar, de finn szótárunkban nincs ennyi felismerhető magyar szó...”

Fejtegetéseimnek lassan-lassan a végére érek. A száraznak tartott nyelvészeti tanulmányokból éppen azok a kérdések bukkannak elő, amelyek Kelet-Közép-Európa politikai viszonyait sokszor fájdalmas módon rétegezték. A nyelvészek azonban ráleltek arra a diszciplínára, amely alkalmas lehet nemzeti előítéletek és féltékenységek, túlzott ambíciók és okatlan dicsekedések ellensúlyozására. A nacionalizmus jó néhány nyelvész álláspontját is meghatározta (s talán még ma is meghatározza!). Pedig — s ezt Márai Sándor mondatja ki *Sértődöttek* című regénye II. kötetében egy regényhőseivel — „minden nacionalizmus veszedelmes, amelynek hatalma és fegyvere van... előbb-utóbb élni kezd vele.” A közeli múlt és a jelen tapasztalatai igazolják Márai félelmét. Ugyanő adja meg a cselekvés vezérfonalát is, amely — jellemző módon — egybevág az areális nyelvészeti kutatások módszerével. Az önmegismerés, a saját és a szomszéd múltjának tisztánlátása, elfogultságoktól mentes elemzése.

A magyar nyelvészek vállalkozásait ezért minősítjük úgy, hogy az érdeklődőknek „okos nevelői kíváncsiságot és kedvet adtak”. Talán hozzásegítenek vérző térségünk önmegismeréséhez.

JEGYZET

Elsősorban két, alapvetőként számon tartható munkából vettem az idézeteket: Areális nyelvészeti tanulmányok. Bp., 1983. (Szerk.: Balázs János): Nyelvünk a Duna-tájon. Budapest, 1989. (Szerk. Balázs János, innen idéztem Hadrovics László, Bakos Ferenc, Nyomárkay István és Gregor Ferenc tanulmányait). További források: Magyarország és a Balkán. Budapest, 1942. (Szerk.: Gál István); A Duna-táj. Budapest, 1946. (Szerk.: Radisics Elemér. Ebben a kötetben Gáldi Lászlónak két tanulmánya jelent meg: A Duna-táj nyelvi alkata, 91—114.; A Duna-táj irodalmi fejlődése, 115—157.) Korábban magam is foglalkoztam a magyar nyelv szláv jövevényszavai kutatásának történetével: Szláv jövevényszavaink kutatásának kérdéséhez, Magyar Nyelv, 1974., 245—249.; Über die slawistische Tätigkeit Ludwigs Wagners. Studia Slavica 1976., 15—38. A magyar szlavisztika történetének vázlatos áttekintése: Póth, István: Aus der Geschichte der ungarischen Slawistik. In: Beiträge zur Geschichte der Slawistik in nichtslawischen Ländern. Wien 1985., 455—490. (Szerk.: Josef Hamm und Günther Wytrzens.) Egyéb források: Makkai László: Magyar—román közös múlt. Budapest, 1989.; Schubert Gabriella: Magyar elemek szerb közmondásokban. In.: Folklor és tradíció VI. Budapest 1988., 215—228. (Szerk.: Kiss Mária); Krejčí, Karel: Řecko—slovanské fantazie v předbřeznové Evropě. In: Československé přednášky pro XIII. mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu. Praha 1978., 87—95.